

УДК 908 (477.64-751.3):069.51(045)

РОЛЬ В.Г. ФОМЕНКО У ДОСЛІДЖЕННІ ЗАПОРОЗЬКОГО
КОЗАЦТВА ЗА МАТЕРІАЛАМИ ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ
НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ХОРТИЦЯ»

Ірина Тітова

старший науковий співробітник
відділу науково-фондової роботи

Національного заповідника «Хортиця»

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-9469-8128>

Фондові колекції музеїв є неоціненним джерелом для вивчення не тільки історичних процесів, але і для історіографічних досліджень. В колекції Національного заповідника «Хортиця» зберігається матеріал відомого запорозького краєзнавця В.Г. Фоменка, який включає рукописні та друковані роботи дослідника, фотографії, книги, копії карт, нотатки.

Метою даного дослідження є встановлення значення робіт В.Г. Фоменка для дослідження історії запорозького козацтва та введення в науковий обіг матеріалів особистого фонду. Для цього необхідно систематизувати та атрибутувати предмети особистого фонду дослідника; порівняти джерельний комплекс на наявність протиріч, повторів; встановити значення робіт В.Г. Фоменко для історіографії другої половини ХХ ст.

Для досягнення поставленої мети було використано методи систематизації, хронологічний, описовий та історико-порівняльний.

В ході дослідження було встановлено, що в своїх роботах В. Фоменко займався систематизацією та узагальненням матеріалів по історії запорозького козацтва, а отриманий результат знайшов втілення в його популяризаторській діяльності, під час активної участі у культурному житті міста та створення історико-культурного заповідника запорозького козацтва на о. Хортиця.

Робота з актуалізації матеріалів зазначеного фонду буде продовжена і надалі. Матеріали фонду можуть бути використані дослідниками історії запорозького козацтва, краєзнавцями, для підготовки лекцій та створення тематичних експозицій та виставок.

Ключові слова: В.Г. Фоменко, фондова колекція Національного заповідника «Хортиця», запорозьке козацтво, омоніми, джерело.

Museum collections are an invaluable source for studying not only historical processes, but also for historiographical research. The collection of the National Reserve «Khortytsia» contains the material of the famous Zaporizhzhia local historian V.G. Fomenko, which includes handwritten and printed works of the researcher, photographs, books, copies of maps, and notes.

The purpose of this study is to establish the significance of V.G. Fomenko's works for the study of the history of the Zaporozhian Cossacks and to introduce the materials of his personal collection into scientific circulation. To do this, it is necessary to systematize and attribute the items of the researcher's personal collection; compare the source complex for contradictions and repetitions; establish the significance of V.G. Fomenko's works for the historiography of the second half of the twentieth century.

To achieve this goal, the researcher used the methods of systematization, chronological, descriptive, and historical-comparative.

The study found that in his works V. Fomenko systematized and summarized materials on the history of the Zaporizhzhia Cossacks, and the result was embodied in his popularization activities, during his active participation in the cultural life of the city and the creation of a historical and cultural reserve of the Zaporizhzhia Cossacks on Khortytsia Island.

The work on updating the materials of this fund will continue in the future. The materials of the fund can be used by researchers of the history of the Zaporozhian Cossacks, local historians, for the preparation of lectures and the creation of thematic expositions and exhibitions.

Key words: V.G. Fomenko, stock collection of the National Reserve «Khortytsia», Zaporizhzhia Cossacks, homonyms, source.

Фондові колекції репрезентують теоретичну та практичну сторони діяльності музею та є невичерпаним джерелом для здійснення наукових досліджень. Важливою частиною таких зібрань виступають персональні фондові колекції. У фондозбірці Національного заповідника «Хортиця» зберігається колекція В. Фоменка. З 2021 р. було розпочато дослідження цього фонду, яке було продовжено у 2024 р. Враховуючи великий обсяг матеріалу, в подальшому планується продовження цієї діяльності. Дана колекція ще не була об'єктом музеєзнавчого та джерелознавчого дослідження.

Проте, слід зазначити, що вивчення життя та діяльності В. Фоменко вже були у полі зору науковців. Так, М. Єременко акцентує увагу на його роботах, як дослідника історії Південної України [1, с. 435–437]. Краєзнавчі напрацювання В. Фоменко висвітлювались в матеріалах О. Мірущенка, Г. Шаповалова, І. Пуха, Г. Нагорної [2–5]. Також, постать дослідника привертала увагу місцевих журналістів, зокрема, А. Фрімана [6], Л. Симонова [7], К. Сушка [8], якими було надруковано низку статей, приурочених до ювілею дослідника.

У 2021 та 2024 рр. фондова колекція НЗХ поповнилася особистими матеріалами В. Фоменка у кількості 835 предметів, які увійшли до основного та науково-допоміжного фонду [9, 10]. Зазначений фондовий комплекс включає різноманітний матеріал, який можна класифікувати наступним чином: рукописні та друковані роботи дослідника, фотографії, книги, копії карт, нотатки та вирізки з газет.

Частина цього фонду присвячена вивченню історії запорозького козацтва. Зазначені матеріали можна розділити на наступні інформаційні блоки:

1. Історіографія запорозького козацтва;

2. Картографічний матеріал;
3. Ономастичні дослідження;
4. Дослідження Запорозьких Січей: зовнішній вигляд, політико-адміністративний устрій, військові печатки козаків; Кам'янська та Олешківська Січі, постаті К. Гордієнко, Й. Гладкого, І. Сірко тощо;
5. Судноплавство запорозьких козаків;
6. Дніпрові пороги та річки Великої плавні запорозької;
7. Дніпровська оборонна лінія.

Слід відмітити, що тематика запорозького козацтва завжди цікавила дослідника. Цей напрям співпадав з його науковою зацікавленістю історією о. Хортиця, навколишніх територій, а також топонімічними дослідженнями краю [11]. В колекції зустрічаються зошити з історіографією історії запорозького козацтва та особисті хронологічні нотатки стосовно історії запорозького козацтва, виникнення Січей [12–14]. В своїх дослідженнях В. Фоменко спирався на роботи Е. Лясоти [15], Г. Боплана [15], Еміддіо Дортеллі д'Асколі [16], козацьки літописи Г. Грабянка, С. Величка, А. Рігельмана [17], а також збірки актів та документів, які відносяться до козацької доби [17]. Звертався до праць М. Бантиш-Каменського [17], В. Голобуцького [17], І. Каманіна [16], І. Крип'якевича [17], Г. Міллера [16, 18], С. Мишецького [18, 19], П. Симоновського [16, 18], А. Скальковського [16], А. Стороженко [20], Д. Яворницького [16, 18] тощо.

Дослідник критикував захоплення істориків постаттю Сагайдачного, який був представником заможної частини реєстрового козацтва, знищив вибраного козаками Бородавку та підтримував прагнення королевича Владислава посісти Московський престол [21]. В. Фоменко негативно ставився до постаті Д. Вишневецького, називав його найманцем. В оцінках подій стосовно виділення Стефаном Баторієм реєстрового козацтва відчувається вплив на нього промосковської історіографії [21]. Він не був згоден з тезою, що запорозьке козацтво виникло в XV ст. Наголошував, що

розкопки Р.А. Юра поряд з Совутиною балкою не виявили укріплень Шаха (1582–1583 pp.) або Сагайдачного (1598–1622 pp.) на о. Хортиця [22].

Займаючись вивченням цієї теми, В. Фоменко дискутував з істориками того часу, наприклад, з О. Апанович стосовно оцінки особи Д. Вишневецького та історії о. Хортиці [23]. Дослідниця вважала недопустимим зводити характеристику історичної особи Д. Вишневецького до ролі «шпигуна» та остаточно відкидати можливість зв'язку думи про Байду з ним. О. Апанович зауважувала В. Фоменку, що він не правильно зрозумів її та обвинуватив у висуванні Д. Вишневецького на роль об'єднувача запорозького козацтва та організатора першої Січі. Вона підкреслювала, що безглуздо приписувати створення Запорозької Січі одній людині, а укріплення на Малій Хортиці ніколи не було Запорозькою Січчю. Дослідниця закидала В. Фоменку, що той сприймав праці В. Голобуцького, як незаперечні факти, а також зовсім виключав успішну роль Малохортицького гарнізону для боротьби з татарами та використання самої фортеці Д. Вишневецьким і козаками, як бази для походів на Крим. Вона наголошувала на тому, що В. Фоменко не володів методом наукового дослідження та не коректно працював з джерелами, не враховував історичні умови створення [23]. До речі, з цими зауваженнями можна погодитися, бо В. Фоменко дійсно займався компіляцією робіт інших істориків, що підтверджується його матеріалами.

Вступав В. Фоменко у дискусії і з місцевими краєзнавцями. Так, він не погоджувався з М. Киценком щодо використання терміну «Вольності» як синоніму назв усіх земель, включаючи Лівобережжя від Орелі до Конки, яке було відвойоване Росією у Туреччини у війну 1734–1739 pp. Дослідник наголошував про відсутність козацьких зимівників поблизу р. Мокра Московка, а також на Хортиці. Повідомляв, що о. Хортиця знаходився осторонь північних шляхів сполучення і з другої половини XVII ст. не був

цікавим для запорожців, а також не був згаданий в джерелах 1650–1770 рр. [24].

Для підтвердження своїх напрацювань В. Фоменко використовував різноманітний картографічний матеріал. Він багато працював з давніми картами та планами, необхідними для дослідження розташування Запорозьких Січей [25]. Дослідник зв'язувався з Центральним історичним архівом СРСР, Центральним державним військово-історичним архівом СРСР, Центральною науковою бібліотекою АН УРСР та іншими бібліотеками для отримання дозволу на виготовлення власним коштом копій картографічних матеріалів [10]. Краєзнавець намагався знайти необхідні матеріали і в приватному листуванні з іншими дослідниками [26]. Так, в одному із листів він зауважував, що безцінною для нього, впродовж 15-річних пошуків місця першої Січі на Низу Дніпра, є карта району гирла Бузулука до 1950 р. з сучасними кордонами затопплення [27]. В своїх наукових пошуках він звертав увагу на особливості історичної географії Запорозьких Січей, вказував на помилки на «Генеральній карті України», виданої М. Бантиш-Каменським у 1829 р. В. Фоменко вважав, що «План Старої Сечі... 1738 р.», який вперше був опублікований у 1860 р., зображує не запорозькі укріплення, а план майбутніх споруд за мініховським проектом для будівництва та ремонту суден Дніпровської гребної флотилії біля Очакова [28]. На «Плані Нової Січі» дослідник зазначав, що переплутані стрілки північ-південь; масштаб замість 50 сажень у дюймі вказано 100 сажень, що призвело до збільшення Січі та її об'єктів вдвічі. Також помилковим є бачення на цій схемі деякими дослідниками гавані-порту [29].

Великий обсяг матеріалу В. Фоменка складають ономастичні дослідження [17, с. 1–21]. В роботах він зупинявся на питанні виникнення назви «Кош», його розташуванні. Він зауважував, що серед науковців однозначно не з'ясовано походження та значення слова «січ». Дослідник припускав, що на початковому етапі цей термін, скоріш за все, означав групу

людей, яка мешкала на Низу Дніпра, за межами своєї Батьківщини та не підпорядковувалася уряду. Стосовно походження слова «козак», він наголошував на походженні його з тюркської мови, що означає «вільна людина» [16, с. 100]. В. Фоменко розглядав походження слова «ватага» та «курінь», подавав опис перших куренів за матеріалами XVI ст. Він вказував, що перші назви куренів пішли від найменування міст України, які були центрами шести козацьких полків, затверджених при королі Баторії та перенесені на Низ Дніпра після 1638 р. [30]. Назви інших куренів дослідник виводив від місцевості, звідкіля походили більшість козаків. Він наголошував, що зовсім невелика кількість куренів була названа за прізвищами отаманів. Також подавав походження слів «гетьман» та «отаман Коша запорозьких козаків». Щодо козацьких паланок, в своїх роботах В. Фоменко наводив походження слова на основі джерел XVIII–XIX ст. [31].

Досліджуючи тематику Запорозької Січі, краєзнавець наголошував на тому, що вона могла бути заснована тільки тоді, коли за порогами Дніпра з'явилися окремі ватаги козаків, які створили там перші курені, з яких, з часом, і було створено Кіш, як первинне військове об'єднання Низових козаків. З точки зору топографії, дослідник виділяв 20 планів розташування укріплень та споруд на Січі. Подавав опис малюнків Січі XVIII–XIX ст. та їхній аналіз. Дослідник виділяв 38 куренів та вказував територію, де вони розташовувались, звертав увагу на Ради на Січі, діяльність кошових отаманів [17, с. 7]. В. Фоменко наголошував на відсутності посади та звання «кошового отамана» до Національно-визвольної війни 1648–1654 рр. Серед його матеріалів є перелік прізвищ та прізвищ виборних та наказних отаманів Запорізького козацтва з 1654 по 1775 рр. [17, с. 11]. Він виділяв 8 паланок, розглядав їх особливості, надавав ґрунтовний опис земель, які входили до них [31].

В контексті дослідження місця розташування Запорозьких Січей, В. Фоменко звертався до питання локалізації Томаківського та Буцького

(Дніпровського чи однойменного Томаківського острова, розташованого у місці поєднання р. Базавлук з Дніпром) островів. Він розглядав походження їх назв, згадки в джерелах, зображення на картах та наявність археологічних знахідок на них [32]. Відносно Базавлуцької Січі, дослідник наголошував на розташуванні її на прикордонному урочищі Базавлук ще до 1593 р. [33]. Наводив розміщення та опис Старої (Чортомлицької) Січі, порівнював з Новою Запорозькою Січчю, але наполягав на відсутності жодного плану розміщення споруд Старої Січі [34]. Як стверджує дослідник, він першим із місцевих краєзнавців присвятив увагу вивченню постаті кошового отамана Запорозької Січі І. Сірка [35; 17, с. 22–33]. Щодо походження кошового отаману, він наполягає на сотенному містечку Мурафа у верхів'ях р. Мурафи [36]. В. Фоменко досліджував службу І. Сірка з 1646 по 1680 рр. [37]. Вивчаючи причини смерті кошового отамана, дослідник вказував, що з весни 1680 р. той перестав займатися військом та мав постійні болі у лівому боці, схуднув і після хвороби (можливо черевний тиф) помер [38]. В. Фоменко локалізує місце пасіки, де помер І. Сірко, а також його поховання навпроти укріплення та куренів Старої Січі, яка знаходилася на Капулівському мису, частина якого повинню 1845 р. була відмита від материка та стала островом [38]. Також дослідник вів переписку з працівницею Дніпропетровського історичного музею ім. Яворницького Л. Криловою, яка особисто брала участь у перенесенні останків кошового до Сторожової могили (або Баби-могили) поруч з Капулівкою [39]. Згідно її листа з описом перепоховання І. Сірка, з'ясувалося наступне: тіло отамана знаходилося у труні з плоскою кришкою, яка провалилася всередину. Дошки були з'єднані залізними косинцями та цвяхами, традиційними для запорожців. Через погану збереженість труни та піщаний ґрунт, дістати поховання монолітом було не можливо. Було вирішено в анатомічному порядку перекласти руками все, що було у старій труні до нової. Внаслідок поганої погоди (шторм на воді, а зверху мокрий сніг), огляд та фотофіксація матеріалу відбувалися на другий день у конторі

бригади у присутності місцевих мешканців. Ще при першому огляді труни, було виявлено відсутність хрестика, окремих фаланг пальців руки (середнього та безіменного) на обох кистях, відсутність залишків взуття разом з фалангами пальців ніг, хоча кістки стопи збереглися (на це В. Фоменко висуває свою версію, що відсутність фаланг пальців рук могла бути прижиттєвою ампутацією після поранення, а ніг – в наслідок відморожування). На черепі були залишки шапки з соболя. Всередині труна була оббита червоною китайкою (збереглися залишки тканини на кістках скелету). Кістки належали одній людині, що робить неможливим твердження про підміну останків отамана. На деяких з них збереглися сліди прижиттєвих поранень: косий перелом на лівій ключиці, який неправильно зрісся, що спричинило її зменшення на 1 см. Ребра мають сліди використання тісного корсету з пластинами, що спричинило їх зовнішню хвилясту деформацію. Ліве коліно має слід удару шаблею по суглобу великої гомілкової кістки (залишки великого кістяного мозолю). Сірко мав зрошенні 2-й і 3-й шийні хребці та 4-й і 5-й попереку. Мав окостеніння хребця гортані, що сприяло гордій посадці голови та обмеженню рухомості. Кістки та череп кошового характеризували його як людину фізично дуже сильну. Череп І. Сірка було вилучено (без повідомлення про це населенню Капулівці, яке постійно знаходилося у кімнаті для проведення реконструкції), а замість був покладений череп епохи бронзи гарної збереженості. Справжній череп отамана особисто Л. Криловою було передано М. Герасимову, який пізніше повідомить їй у приватному листі, що за антропологічним типом Сірко був «справжнім українцем близько 80 років», який на той час вже не мав зубів, а обидві щелепи мали вигляд зрощеного валику. Готуючи довідку про І. Сірка для М. Герасимова, Л. Крилова консультувалася з В. Фоменко [40].

Досліджуючи події, які супроводжували створення Кам'янської та Олешківської Січі, В. Фоменко зупинявся на постатях К. Гордієнко,

П. Орлика, Й. Гладкого, але з точки зору проросійської історіографії [18, с. 21–28].

Займаючись тематикою козацтва В. Фоменко листувався з досвідченими археологами: О. Бодянським, Р. Юрою [41–43]. Цікавився дослідник і козацьким побутом, про що свідчить його переписка зі співробітниками Роменського краєзнавчого музею [44–47]. В своїй роботі «Соломаха. І все? Дещо з історії (Про їжу запорозьких козаків)», він описував багатства промыслів козаків, різноманітність їхньої їжі у поході [48]. Вивчаючи сфрагістику Запорізького Війська Низового, В. Фоменко систематизував раніше опубліковані дані про печаті, включаючи написи на них, та розподілив їх на наступні групи: 1. Печатки періоду підпорядкування Польському королю (до початку Національно-Визвольної війни); 2. Печатки, виготовлені після об'єднання України з Росією; 3. Печатки, на яких не вказано підпорядкування [49–50].

Не оминув своєю увагою дослідник тематику судноплавства у запорозьких козаків. Публікація робіт В. Фоменка з цього питання привернула увагу у наукових колах до цієї теми [51]. Він проаналізував джерела XVI–XVII ст. щодо згадки про козацькі човни, які називали «моноксили» та однодеревки. Перша згадка належить до 1626 р., де судно називали «липа». Дослідник вказував, що у 1648 р. судна реєстрових козаків називалися «байдаками», що означало прапор, знак. Перша письмова згадка про козацький човен «чайку» припадає на 1672 р. Фоменко припускав, що турецькі назви «чайка» та «дуб» закріпилися за козацькими суднами на Нижньому Дніпрі після виходу запорожців з-під турецького впливу на давні козацькі землі Запоріжжя, тобто у XVIII ст. Означали ці назви два різних за розмірами судна. В його роботах описувалися особливості суден: дно зроблено з одного стовбура липи або верби; «дуб» – широке та довге, «чайка» – менше за розмірами. Також дуб мав щоглу для підняття прапора – значка («байдак»). Враховуючи універсальність суден, вони мали бути

плоскодонними з невеликою осадкою, бути міцним та простими у виготовленні. Що стосується зображень суден, дослідник критикував малюнок Боплана, звертав увагу на креслення «козацького човна» часів Кримського походу 1736 р. у протоколах Адміралтейств колегії та описи «дуба», знайдені Д.І. Яворницьким, які доповнюють креслення. В. Фоменко наводив розміри суден, вказував, що на човні запорожців було два керманича, але саме кермо було одне, на кормі. Другий керманич знаходився на носі судна та мав загібне весло для допомоги під час повороту [51]. Дослідник повідомляв, що біля Хортиці, на місці верфі, де будувалися ці човни «дуби», було знайдено 17 довгих, добре збитих човнів, які залишалися у воді. Він приділяв багато уваги вивченню Запорозької верфі XVIII ст., робить екскурс в історію подій російсько-турецької війни (1735–1739 рр.), розглядає оборонні редути на Хортиці 1738 р. та археологічні знахідки на острові цього періоду [16, с. 57; 17, с. 57–62]. Краєзнавець наголошує на тому, що о. Хортиця, разом з прилеглими островами, в період розташування там укріплень ще не входили до Російської імперії, а вважався землями запорозьких козаків. Він описує створення верфі у вересні 1737 р, подає її план, знайдений у справах Адміралтейської Колегії, який показує історію масового виготовлення гребних суден на манер козацьких морехідних судів [52–54]. Це дозволяє стверджувати про безпосередній внесок запорожців в розвиток суднобудування на Пониззі Дніпра.

Займаючись цією темою, В. Фоменко зацікавився інформацією стосовно можливості використання під час морських походів «Нюрнбергского квадранта» козаками через згадку про це Боплана. Краєзнавець намагався знайти зображення цього прибору та з'ясувати принцип дії. Він приходить до висновку, що ні сонячні часи, ні квадрант козаки не використовували у відкритому морі, через те, що годинники були рідкі, коштовні та не пристосовані для утримання в кишені та переносу, в

сучасному розумінні. До того ж, запорожці досить непогано орієнтувалися за зірками [55–60].

Також В. Фоменком була проведена дослідницька робота по з'ясуванню долі козацького прапора, на малиновому фоні якого зображено запорізький корабель та запорожців. Проаналізувавши особисту переписку, вдалося з'ясувати наступне: прапор до 1932 р. знаходився у прапорному фондї Державного Ермітажу, а потім його було передано до українських музеїв. Київський державний історичний музей повідомив, що прапор було передано у 1932 р. до Харкова, але предмет було втрачено під час Другої світової війни. Його копія зберігається у Львівському історичному музеї. Копія з копії – у Київському Державному історичному музеї [10]. Треба зауважити, що у 1983 р. до нашого музею було також передано копію аналогічного прапору Війська Запорізького кін. XVIII ст., зроблену, як зазначають документи, з прапору, що зберігався у Ермітажі [61]. Щодо цього питання, у В. Фоменка вийшла стаття «Неврученное знамя (Об одном запорожском клейноде)», де були вміщені перші згадки про козацькі прапори, а також клейноди кубанських козаків, які були отримані від Січових козаків [17, с. 34–41; 62].

Не зміг оминув дослідник і вивчення Дніпрових порогів, подаючи згадку про них у джерелах з XIII ст., розглядає історіографію цього питання. Він підкреслював важливість вивчення системи водних шляхів за історичними документами для розуміння напрямків можливих водних шляхів запорізьких козаків у Великому Лузі. Серед матеріалів В. Фоменка є малюнки, де показано можливі напрямки течій двох «січових» проток Дніпра – Базавлука і Чортомлика, а також двох найбільших проток Великої Дніпровської плавні – Підпільної і Дніприща (Павлюка) [63].

Що стосується Дніпровської лінії фортець, автор подавав опис семи земляних укріплень на території сучасної Запорізької області від Дніпра і до Азовського моря на північних берегах річок Конка, Токмачка та Берда [64].

Він розглядав аванпости, які були висунуті на сам кордон і нараховували 7 головних пунктів, де були 7 старшин та 1903 запорозьких козака. Ці караули могли стати прототипом для будівництва фортець нової Дніпровської лінії укріплень. Плани фортець та їх розміщення були складені інженер-полковником Корсаковим та узгоджені 10.05.1770 р. Дослідник подавав опис будівництва фортець, кількості гарнізонного війська, розмірів земельних ділянок при фортецях. В. Фоменко наголошував, що метою будівництва земляних укріплень Дніпровської лінії був захист від кримських кочівників [65].

Усі свої напрацювання з історії козацтва В. Фоменко намагався використати під час створення хортицького заповідника. Його увага була прикута до діяльності заповідника запорозького козацтва на о. Хортиця на чолі з А. Сокульським. Він уважно слідкував за плануванням майбутнього історико-меморіального комплексу, наводив свої думки стосовно того, що зобразити на діорамі «Козацька рада», зауважуючи, що не можна змішувати в показі реєстрове та низове козацтво [66]. В колекції є матеріали переписки В. Фоменко та А. Сокульського, в яких вони дискутують з приводу показу козацтва у музеї тощо [67–68]. Не обійшов увагою дослідник і Запорізький обласний краєзнавчий музей, якому він закидав помилковий та неправильний показ історії, а саме твердження про наявність Січі на Хортиці.

Слід зазначити, що В. Фоменко займався систематизацією та популяризацією даних про запорозьке козацтво, що вимагало в ті роки певної мужності. Завдяки його працям багато людей отримали можливість дізнатися про козацтво, а його ім'я, на місцевому рівні, стало досить відомим серед людей, які цікавилися історією. Роботи він видавав як українською, так і російською мовами.

Таким чином, у ході проведеного дослідження було систематизовано та атрибутовано матеріал відомого запорозького краєзнавця В. Фоменка, який є частиною фондового зібрання Національного заповідника «Хортиця». Під

час вивчення колекції дослідника виникали складнощі через наявність повних чи часткових повторів друкованого тексту. Також, слід відмітити компілятивний характер робіт дослідника. Але, не зважаючи на це, його праці в другій половині ХХ ст. мали важливе значення для популяризації знання з історії запорозького козацтва. Свої напрацювання дослідник використовував під час активної участі у культурному житті міста. Матеріали В. Фоменка становлять цінне інформаційне джерело та можуть бути використані для подальших наукових досліджень.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

1. Yeremenko M. Fomenko Viktor Havrylovych. *Doslidnyky istorii Pivdennoi Ukrainy: bibliohrafichnyi dovidnyk*. Kyiv. 2016. Tom II. 496 s.
2. Mirushchenko O. «Bez pravdy faktiv nema pravdy chasu»: Do 100-richchia z dnia narodzhennia vydatnoho kraieznavtsia V.H. Fomenka. *Muzeinyi visnyk*. 2001. № 1. S. 77–83.
3. Shapovalov H. Bez pravdy faktiv nema pravdy chasu. *Zaporizka pravda*. 2000. 28 lypnia.
4. Pukha I. Nezabutni zustrichi. *Zaporozka starovyna: Shchorichnyi zbirnyk nauk.-kraieznavch. materialiv*. Zaporizhzhia, 1995. Vyp. 1. S. 22.
5. Nahorna H. Doslidnyk istorii zaporizkoho kraiu. *Sozvezdye*. 2000. № 1. S. 59.
6. Fryman A. Ostavaias v sedle: Vyktor Havrylovych. *Yndustryalnoe Zaporozhe*. 1970. 11 yanvaria.
7. Symonov L. Vozmy v nasledstvo: kraevedu V.H. Fomenko – 75 let. *Yndustryalnoe Zaporozhe*. 1975. 27 yiulia.
8. Sushko K. Zhyttia vpered: (Do 75-richchia V.H. Fomenka). *Komsomolets Zaporizhzhia*. 1975. 22 lypnia.
9. Akty pryimannia muzeinykh predmetiv na postiine zberihannia № 30–32 vid 26.11.2021 r. *Fondy Natsionalnoho zapovidnyka «Khortytsia» (dali – Fondy NZKh)*.

10. Akt pryimannia muzeinykh predmetiv na postiine zberihannia № 11 za 2024 r. *Fondy NZKh*.

11. Fomenko V.H. Khortytsa – forpost protyv Kryma. (Khortytskyye ukreplenyia). Na konkurs. Pamiatky istorii Zaporozkoho kraiu. 10 chervnia 1968 r. *Fondy NZKh*. KN 32418/P-18143.

12. «Daty y fakty yz ystoryy Koshei y Sechei Nyzovoho kazachestva». Inventarna knyha. *Fondy NZKh*. KN 32532/P-18257.

13. Zoshyty z istoriohrafiiieu po istorii zaporozkoho kozatstva. *Fondy NZKh*. KN 32533/P-18258.

14. Fomenko V.H. Khronolohiia zaporozkoho kozatstva. (Rukopysni zamitky). *Fondy NZKh*. KN 32534/P-18259.

15. Fomenko V.H. Pro kozatski chovny «chaiky» ta «duby». (kopiia statti). *Fondy NZKh*. KN 32447/P-18172.

16. Fomenko V.H. Zaporozhskaia staryna. *Fondy NZKh*. KN 32323/P-18048.

17. Fomenko V.H. Rukopysy statei po ystoryy Zaporozhia, kotorye nykohda ne budut opublikovany vsledstvyie raskhozhdenyia ykh vyvodov s «tradytsyonnyymi» traktovkamy dannykh voprosiv. *Fondy NZKh*. KN 32324/P-18049.

18. Fomenko V.H. Kazachy voiska na Zaporozhe. (Zbirka drukovanykh prats). *Fondy NZKh*. KN 32326/P-18051.

19. Fomenko V.H. Kichkaska pereprava i horodok na Malii Khortytsi. (kopiia statti). *Fondy NZKh*. KN 32451/P-18176.

20. Fomenko V.H. «Ostriv Khortytsia na pershykh kartakh Nyzhnoho Dnipra». (kopiia statti). *Fondy NZKh*. KN 32452/P-18177.

21. Lyst V.H. Fomenka do sekretaria Zaporizkoho oblasnoho komitetu KPU V.I. Petrykina. 17.06.1972 r. 7 s. *Fondy NZKh*. KN 32433/P-18158.

22. Lyst V.H. Fomenka do sekretaria Zaporizkoho oblasnoho komitetu KPU V.I. Petrykinu «Po povodu nekotorykh mest soderzhanyia broshury N.P. Kytsenko

«Khortytsia v heroitsi i lehendakh» (2 yzd.). 21.06.1972 r. 3 s. *Fondy NZKh*. KN 32435/P-18160.

23. Lyst O. Apanovych do holovnoho redaktora zhurnalu «Nauka i suspilstvo» I. Brechaka (vidpovid na zauvazhennia V.H. Fomenka). 8 s. *Fondy NZKh*. KN 32431/P-18156.

24. Lyst Fomenko V.H. do sekretaria Zaporizkoho oblasnoho komitetu KPU V.I. Petrykina «Po povodu nekotorykh tendentsyi v yzlozhenyy ystoryy horoda Zaporozhia». 20.10.1972 r. 4 s. *Fondy NZKh*. KN 32434/P-18159.

25. «Spysok kart, otnosiashchykhsia k Zaporozhiu yz Kataloha Voenno-uchenoho Arkhyva Hlavnoupravleniia Henshtaba». T. 3. Viddily III-X. Sklav pidpolkovnyk Bender. Spb., 1910. 5 s. *Fondy NZKh*. KN 32552/P-18277.

26. Lyst V.H. Hrybovskoho do V.H. Fomenko. 18.03.1972 r. *Fondy NZKh*. KN 32337/P-18062.

27. Lyst-vidpovid Fomenka V.H. do V.H. Hrybovskoho. 3.04.1972 r. *Fondy NZKh*. KN 32339/P-18064.

28. Fomenko V.H. Pro deiaki netochnosti v okremykh doslidzhenniakh z istorii zaporizkoho kozatstva. (kopiia statii). *Fondy NZKh*. KN 32449/P-18174.

29. Fomenko V.H. Ob oshybkakh v nekotorykh yssledovanyiakh po ystoryy zaporozhskoho kazachestva. *Fondy NZKh*. KN 32438/P-18163.

30. Fomenko V.H. O nazvanyiakh kurenei. *Fondy NZKh*. KN 32423/P-18148.

31. Fomenko V.H. Palanky Zaporizhzhia (istoryko-heohrafichnyi narys). *Fondy NZKh*. KN 32319/P-18044.

32. Fomenko V.H. Tomakovskiy y Butskiy ostrova. *Fondy NZKh*. KN 32396/P-18121.

33. Fomenko V.H. Hde byla Bazavlutskaia Sech? *Fondy NZKh*. KN 32394/P-18119.

34. Fomenko V.H. Stara Sich zaporizhtsiv (Istoryko-heohrafichnyi narys). *Fondy NZKh*. KN 32522/P-18247.

35. Lyst drukovanyi Fomenko V.H. do Borysenko H.D. 1 s. 22.05.1970 r. *Fondy NZKh*. KN 32349/P-18074.

36. Fomenko V.H. Zvidky rodom koshovyi otaman Sirko? (dovidka). 4 s. *Fondy NZKh*. KN 32328/P-18053.

37. Zoshyt z rukopysnym materialom pro I. Sirka ta yoho sluzhby. 29 s. *Fondy NZKh*. KN 32340/P-18065.

38. Fomenko V.H. Eshche o znamenytom atamane (Hde y otcheho umer koshevoi Zaporozhskoi Sechy Y.D. Serko?). (dovidka). 7s. *Fondy NZKh*. KN 32330/P-18055.

39. Lyst L.P. Krylovoi do V.H. Fomenka z opysom perepokhovannia I. Sirka. Berezen 1972 r. 3 s. *Fondy NZKh*. KN 32366/P-18091.

40. Lyst L.P. Krylovoi do V.H. Fomenka. 17.04.1972 r. 3 s. *Fondy NZKh*. KN 32369/P-18094.

41. Lyst O. Bodianskoho do V.H. Fomenka. 9.01.1975 r. *Fondy NZKh*. KN 32518/P-18243.

42. Bodianskyi O.V. Zvit pro poizdku ekspedytsii zapovidnyka istorii Zaporizkoho kozatstva na o. Khortytsia v m. Kherson ta Khersonsku oblast za arkheolohichnymy ta istorychnymy materialamy dlia zapovidnyka. 24 s. 10.05.1972 r. *Fondy NZKh*. KN 32521/P-18246.

43. Lyst R. Yury do V.H. Fomenka. 12.01.1975 r. *Fondy NZKh*. KN 32519/P-18244.

44. Lyst V.H. Fomenka do dyrektora Romenskoho kraieznavchoho muzeiu vid 3.07.1972 r. 1 s. *Fondy NZKh*. KN 32413/P-18138.

45. Lyst-vidpovid D.I. Kulyniak do Fomenka V.H. 9.07.1972 r. 1 s. *Fondy NZKh*. KN 32414/P-18139.

46. Lyst-vidpovid Fomenka V.H. do Kulyniaka D.I. 12.07.1972 r. 1 s. *Fondy NZKh*. KN 32415/P-18140.

47. Lyst-vidpovid D.I. Kulyniak do Fomenka V.H. 14.07.1972 r. 1 s. *Fondy NZKh*. KN 32416/P-18141.

48. Fomenko V.H. Solomakha. I vse? Deshcho z istorii (Pro yizhu zaporozkykh kozakiv). *Fondy NZKh*. KN 32400/P-18125.
49. Fomenko V.H. Voiskovyie pechaty zaporozhtsev. 19 s. *Fondy NZKh*. KN 32393/P-18118.
50. Fomenko V.H. Viiskovi pechatky zaporozhtsiv. (kopiia statti). *Fondy NZKh*. KN 32453/P-18178.
51. Fomenko V.H. Pro kozatski chovny «chaiky» ta «duby». (kopiia statti). *Fondy NZKh*. KN 32447/P-18172.
52. Fomenko V.H. Yuzhnyi forpost Rossyy. (Khortytskyi ukreplennyi laher 1737–1739 hh.). *Fondy NZKh*. KN 32421/P-18146.
53. Fomenko V.H. Plan Zaporozhskoi verfy. *Fondy NZKh*. KN 32419/P-18144.
54. Fomenko V.H. Plan zaporozkoi verfi. (kopiia statti). *Fondy NZKh*. KN 32420/P-18145.
55. Vidpovid redaktsii hazety «Pravda» №190230/31 V.H. Fomenku stosovno dopomohy u ziasuvanni pryntsypu roboty «Niurenberhskoho kvadranta» ta poshuku dzherel z tsoho pytannia. 11.11.1965 r. *Fondy NZKh*. KN 32440/P-18165.
56. Vidpovid Astronomichnoi Rady V.H. Fomenku vid 31.01.1966 r. *Fondy NZKh*. KN 32441/P-18166.
57. Lyst Fomenka V. H. do dyrektora Instytutu istorii pryrodoznavstva i tekhniky AN SRSR. 18.09.1966 r. *Fondy NZKh*. KN 32442/P-18167.
58. Vidpovid Z.K. Sokolovskoi do V.H. Fomenka stosovno opysu «Niurenberhskoho kvadranta». 30.11.1966 r. *Fondy NZKh*. KN 32443/P-18168.
59. Vidpovid Z.K. Sokolovskoi do V.H. Fomenka 14.02.1967 r. *Fondy NZKh*. KN 32444/P-18169.
60. Fomenko V. Notatky drukovani ta rukopysni stosovno mozhlyvosti, za tverdzhenniam deiakykh doslidnykiv, naiavnosti u kozakiv pid chas morskykh pokhodiv kvadrantu. 3 s. *Fondy NZKh*. KN 32445/P-18170.

61. Akt pryimannia muzeinykh predmetiv na postiine zberihannia №76 vid 20.09.1983 r. *Fondy NZKh*.

62. Fomenko V.H. Nevruchennoe znamia (ob odnom zaporozhskom kleinode). *Fondy NZKh*. KN 32515/P-18240.

63. Fomenko V.H. Riky ta protoky Velykoi plavni zaporizkoi. (kopiia statti). *Fondy NZKh*. KN 32450/P-18175.

64. Fomenko V.H. Dneprovskaia lynyia krepotei. K dvukhsotletyiu nachala stroytelstva novoi Dneprovskoi lynyy krepotei, ohradyvshykh poselenyia yuha Rossyy ot hrabytelskykh nabehov krymskykh tatar y polozhyvshei nachalo zaselenyia Pryazovia. *Fondy NZKh*. KN 32392/P-18117.

65. Fomenko V.H. Dneprovskaia lynyia krepotei; Starye kreposty Zaporozhia; Kosy Azovskoho moria (ystoryko-heohrafycheskyi ocherk). Sbornyk. 46 s. *Fondy NZKh*. KN 32325/P-18050.

66. Vypyska z proektu Derzhavnoho zapovidnyka istorii zaporozkoho kozatstva na ostrovi Khortytsi. 3 s. *Fondy NZKh*. KN 32461/P-18186.

67. Lyst V.H. Fomenka do dyrektora istoryko-kulturnoho zapovidnyka Zaporozkoho kozatstva na o. Khortytsia A.L. Sokulskoho vid 24.06.1972 r. *Fondy NZKh*. KN 32409/P-18134.

68. Lyst A.L. Sokulskoho dyrektora istoryko-kulturnoho zapovidnyka Zaporozkoho kozatstva na o. Khortytsia do V.H. Fomenka. 10.07.1972 r. 2 s. *Fondy NZKh*. KN 32410/P-18135.